

بازتاب اخلاق در مفاهیم تعلیمی مرثیه‌های دفاع مقدس

داریوش قلعه‌قبادی^۱

سیروس شمیس^۲

عبدالرضا مدرس‌زاده^۳

چکیده

دفاع مقدس بعنوان یکی از بزرگترین حوادث تاریخی در دوره‌ی معاصر تأثیر عظیمی بر ادبیات فارسی گذاشت و ادبیات دفاع مقدس را پدید آورد. یکی از مضامین غنایی این ادبیات مرثیه است که سهم زیادی از اشعار دفاع مقدس را به خود اختصاص داده است و سرشار از آموزه‌های اسلامی و مضامین تعلیمی و عرفانی می باشد.

این مقاله بر آن است تا چند ویژگی تعلیمی برجسته را (که خود از شاخصه‌های سبکی است) در سوگ سروده‌های دفاع مقدس که عمدتاً برای شهدا و یا وطن سروده شده، بررسی کند. یکی از وجوه مشترک و مهم این آموزه‌ها شهادت، شهادت طلبی و عاشورایی بودن آنهاست. چرا که اکثر سوگ سروده‌های دفاع مقدس برگرفته از مکتب عاشوراست و شهادت طلبی به عنوان برجسته‌ترین آموزه‌های تعلیمی آن، سرلوحه‌ی زندگی و سرنوشت رزمندگان دوران دفاع مقدس شد. بررسی سوگ سروده‌های دفاع مقدس نشان می‌دهد که شهادت طلبی و نه‌راسیدن از مرگ و تجسم عظمت شهادت و شهید، حُب وطن و دشمن‌ستیزی و در نهایت عاشورایی شدن از تعالیم برجسته‌ی این نوع از شعر است؛ که خود دربردارنده‌ی آموزه‌های متعدد اخلاقی و دینی است که نگارنده می‌کوشد به تبیین و تحلیل این آموزه‌ها بپردازد.

واژگان کلیدی

آموزه‌های تعلیمی، دفاع مقدس، سوگ سرود.

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران
daryooshghobadi@gmail.com

۲- استاد و عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران.
نویسنده مسئول: (Email: s. shamisa@iau kashan.ac.ir)

۳- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران
drmodarreszade@yahoo.com

طرح مسأله

قاطع‌ترین نتیجه‌ی مستقیم یک انقلاب سیاسی، یک انقلاب ادبی است. نیما نیز معتقد بود «در هیچ جای دنیا آثار هنری و احساسات نهفته و تضمین شده در آن عوض نشده‌اند مگر در دنباله‌ی عوض شدن شکل زندگی‌های اجتماعی... هر یک از شخصیت‌ها هم، نتیجه‌ی تحولات تاریخی، بر اثر تغییر اساس زندگی، کار یا ماشین هستند.» (نیما، ۱۳۵۱: ۳۲)

باری، ظهور و پیروزی انقلاب، استقرار نظام جمهوری اسلامی، وقوع جنگ تحمیلی، رخداد‌های سیاسی اجتماعی اوایل دهه ی ۶۰ و ... به عنوان مهمترین تکانه ی این برهه از تاریخ کشور ما، باعث دگرگونی‌هایی در ساختار و هنجارهای سیاسی - اجتماعی، اقتصادی، روحی، فکری، فرهنگی و هنری جامعه شدند. به تبع این دگرگونی‌ها، ساختارها و هنجارهای ادبی نیز در معرض تحولاتی از حیث فرم و محتوا، نگرش، زیبایی شناسی و ... قرار گرفتند تجربه‌ی انقلاب بزرگ قرن و پس از آن وقوع جنگ تحمیلی هشت ساله و رشادتهای جوانان ایران زمین و ایثار و از خودگذشتگی آنان، جان مایه‌ی شعر شاعرانی شد که شاعر انقلاب و دفاع مقدس نام گرفتند؛ که البته سهم وسیعی از شعر معاصر فارسی را به خود اختصاص می‌دهد و در عمر کوتاه خود بسیار پر بار بوده‌است. به هردوی «تاریخ جنگ عراق علیه ایران، با جریانهای شعری متمایز قابل تقسیم است. سوگ سرایی از نخستین سالهای جنگ آغاز شد و به دومین گونه‌ی ادبی برجسته در شعر دفاع مقدس تبدیل شده.» (پناهی، نیک منش، یگانه، ۱۳۹۵: ۴۹)

همانطور که می‌دانیم سوگ و مرثیه جزو ادب غنایی است و ادب غنایی «ترجمان تأثیرات و احساسات عمیق شخص شاعر و بیان کننده‌ی شادی‌ها، غم‌ها و آرزوهای فردی او خصوصاً عشق است.» (رزمجو، ۱۳۹۰: ۶۸) و رثا در لغت به معنی «مرده‌ستایی و گریه کردن بر مرده و ذکر نیکی‌های او، همچنین شعر گفتن در باب مرده با اظهار تأسف است و مرثیه نیز نوعی شعر است که یاد مرده و در ذکر محاسن او و تأسف از مرگ وی سروده می‌شود.» (دهخدا، ذیل واژگان) «گستره‌ی سوگ سرایی از نخستین دوران شعر فارسی (دوران کودکی) آغاز می‌شود و به دوران معاصر می‌رسد.» (رزمجو، ۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۳۳) «شعر دفاع مقدس یکی از جریانهای شعری معاصر است که سوگ سرایی در آن نمود دارد و در دوره‌های مختلف آن دارای مظاهر و فراوانی متفاوت است.» (پناهی، نیک منش، یگانه، ۱۳۹۵: ۵۰) در طول هشت سال دفاع مقدس سروده‌هایی که سیمای گلگون شهید و عظمت ارواح عاشق را ترسیم می‌کند، فراوان یافت می‌شود؛ که سرشار از آموزه‌های اسلامی و مذهبی و اخلاقی است و برگرفته از مکتب عاشورا. «باید دقت داشت که همه چیز کربلا و عاشورا را از یک جنگ شروع می‌شود و گسترش می‌یابد بنابراین می‌تواند با جنگ ایران و عراق پیوند بخورد و ... در جنگ، تعلق خاطر شدید رزمندگان به حماسه‌های عاشورا به خوبی دیدنی بود و رجزها و ذکرها و زمزمه هایشان برگرفته از عاشورا

بود و شعر جنگ نیز به همین دلیل سرشار از مضمون عاشورا بود. «(کافی، ۱۳۸۸: ۵۱) که در کنار غم و اندوه و سوگ، عظمت تعالی حماسه‌ها، ایثارها، ایمان و عشق‌بازی شهید نیز ترسیم و توصیف می‌شود. سوگ سروده‌های دفاع مقدس شرح دل‌آوری‌ها و شهادت طلبی‌ها و قصه‌ی عزتمندی در رنج و آوارگی، دلتنگی و حسرت‌جاماندن از یاران و غصه‌ی بعد از جنگ را در سینه دارد که بزرگترین آموزه‌های تعلیمی شعر و سوگ سروده‌های دفاع مقدس است.

پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی شعر دفاع مقدس و خصوصیات آن به طور کلی در نشریه‌ی ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان مقالات متعددی نگارش و ثبت گردیده‌است نیز کتابهای متعددی از محمدرضا سنگری، منوچهر اکبری، ضیاء الدین ترابی و... نگارش و چاپ گردیده که در همه‌ی آنها بطور کلی به خصوصیات و ویژگی‌های شعر دفاع مقدس پرداخته شده‌است. درباره‌ی مفاهیم تعلیمی در شعر دفاع مقدس نیز فقط یک مقاله با عنوان (رگه‌های تعلیمی در شعر دفاع مقدس دهه‌ی ۶۰) توسط آقای نوازالله فرهادی نگارش گردیده که به موضوعات تعلیمی در شعر دفاع مقدس در دهه‌ی ۶۰ پرداخته‌است اما تا کنون در باره‌ی بازتاب مفاهیم اخلاقی در مرثیه‌های دفاع مقدس مقاله‌ای نگارش نگردیده‌است. این پژوهش برآن است تا با بررسی مرثیه و سوگ سروده‌های دفاع مقدس به تبیین مفاهیم اخلاقی آن بپردازد.

شهادت طلبی و نهراسیدن از مرگ

نگاه به مرگ و چگونگی آن دغدغه همیشگی بشر بوده و هست و در ابتدایی‌ترین آثار و ادبیات تمام ملل می‌توان ردپای آن را دید. در نگاه دینی مرگ پایان زندگی نیست و در نگاه عرفانی مرگ رسیدن به محبوب و فنا شدن در اوست عارفان مرگ را روح عرفان می‌دانند و هر کس را که به وادی عرفان قدم گذارد، نهایت سلوکش را سربریدگی و قطعه قطعه شدن می‌دانند:

گفت چون گلگونه‌ی مرد است خون روی خود گلگونه تر کردم کنون
تا نباشم زرد، در چشم کسی سرخ رویی بایدم اینجا بسی

(منطق الطیر، ص ۱۵۰)

در دوران قبل از انقلاب هم نگاه به مرگ متأثر از آثار نویسندگان غرب بود که پوچ انگاری را تبلیغ می‌کردند و حتی مرگ طلبی آزادی‌خواهان و کشته شدن آنان بر پایه‌ی اعتقادات دینی و مذهبی نبود. مرگ جبر است و شهادت اختیار انسان برای انتخاب نوع مرگ و اوج تکامل انسان که نصیب مردان خدا می‌شود.

در سوگ سروده‌های دفاع مقدس «شهید نه تصویر عارفان مقتول را می‌یابد نه کشته‌شدگان راه‌رهایی خلق در فرهنگ مارکسیستی را. عارفان مقتول و مقتولان عارف بیش از پیش از آنکه برای نجات جامعه جان باخته باشند قربانیان هویدا کردن اسرارند و بی‌پروایی عشق

ورزیدن به یار. اما مرگ [در شعر و سوگ سروده های دفاع مقدس] نه رهایی فردی است نه قربانی شدن برای رهایی و آگاهی اجتماعی. تلفیقی از عشق، آگاهی، خود رها و جامعه سازی و (تکلیف)، شهید را می‌سازد که به او حیات و تپش و حرکت جامعه به مرگ می‌انجامد. یکی از اسرار مرگ ناپذیری شهید و به تعبیر قرآن « احیا » بودن شهیدان آن است که شهید پس از شهادت تکثیر می‌شود و حیات او در حیات حقیقت و حقیقت گریبان تبلور و تجسم می‌یابد.» (سنگری، ۱۳۷۸: ۱۵۴)

چکید آوای تو در کوچه‌ی دل طنین نای تو در کوچه‌ی دل
شهادت بی‌خبر هوش از سرم برد صدای پای تو در کوچه‌ی دل

(محمودی، ۱۳۶۵: ۷۶)

به شوق وعده‌ی ادعونی استجب لکم ای دل خوان برای اجابت بخوان دعای شهادت
(امین پور، ۱۳۶۳: ۷۶)

در قرآن مجید آیات متعددی درباره شهادت و جهاد در راه خدا ذکر گردیده که هر کدام از این آیات در بردارنده‌ی نعمتی الهی است که خدای متعال یکجا به بنده‌ی شهید ارزانی می‌دارد. نعمتهایی که خاص بندگان برگزیده و خواص الهی است. خداوند متعال در آیه‌ی ۱۵۷ سوره‌ی مبارکه‌ی آل عمران شهید را به مغفرت و رحمت الهی و در آیه‌ی ۱۵۸ همان سوره‌ی مبارکه به حشر بالله و در آیات ۱۷۱-۱۶۹ همان سوره‌ی مبارکه به حیات معنوی شهید در نزد پروردگار و بهر از روزی و رزق خاص الهی و ... مؤذنه‌ی فضل و نعمت الهی به دیگران، در آیات ۶-۴ سوره‌ی مبارکه‌ی محمد (ص) به گم نشدن اعمال شهدا و ورود ایشان به بهشت و در آیه‌ی ۱۱۱ سوره‌ی مبارکه‌ی توبه به وعده‌ی قطعی خرید جانهای شهدا و معامله‌ی ایشان با خدا- که تحت عنوان فوز عظیم- از آن یاد می‌کند و در آیه‌ی ۷۴ سوره‌ی مبارکه‌ی نساء اجر عظیم برای شهیدان، وعده و بشارت داده‌است.

شهید و شهادت در لغت به معنای شهود و حضور است و شاهد و شهید یعنی حاضر و جمع آن شهدا است. (لسان العرب، ج ۲، ۱۳۳۹). در مجمع البحرین آمده‌است: شهادت یعنی کشته- شدن در راه خدا. وجه تسمیه‌ی چنین قتلی به شهادت بدین جهت است که ملائکه‌ی رحمت بدین صحنه حضور یابند و بر این وجه، شهید، به معنای شهود است. یا بدین سبب که خدا و فرشتگانش به دخول شهید به بهشت گواهی دهند و یا بدین لحاظ که شهید به همراه انبیاء در قیامت بر دیگر امم گواهی دهند و یا بدین لحاظ که چون شهید زنده و حاضر است و یا بدین جهت که وی به شهادت حق قیام نمود تا کشته شد. (طریحی، ۵۳۳) بنابراین می‌توان گفت شهادت بالاترین درجه‌ی ایمان است. یعنی در شهادت دو آموزه‌ی مهم جهاد و ایثار نهفته‌است. شاعر در سوگ سرودی که برای شهدا سروده است، شهادت طلبی و شهادت را به تصویر

کشیده‌است:

عشق بود و جبهه بود و جنگ بود عرصه بر گردان عاشق تنگ بود ...
 دیده‌ام دستی به سوی ماه رفت بی سر و جان تا لقاء الله رفت ...
 آنکه خود را مرد میدان فرض کرد آمد از این نقطه طی الارض کرد
 و جبهه را محل عروج و معراج شهدا می‌داند و شهادت را لقاءالله.
 ناگاه زمان از حرکت بازماند که تو در گوش فلک فرشته‌ای خواند که تو
 عالم همه شد چشم تماشای خدا «یا ایتها النفس» به لب راند که تو ...
 (محمدی، ۱۳۸۸: ۸۸)

و در این رباعی شهادت را لبیک شهید به ندای «یا ایتها النفس» می‌داند که برگرفته از آیات ۳۰-۲۷ سوره ی مبارکه فجر می‌باشد- و کمال مرگ هر انسان که با نفس مطمئن به سوی معبود می‌شتابد. می‌توان گفت «در اغلب سوگ سروده‌های انقلابی، شهادت حماسه‌ای شکوهمند است و فراخوان پروردگار و لبیک شهید، عزیزترین حال حرکت از سرای فانی به حیات باقی است.» (محدثی خراسانی، ۱۳۸۸: ۱۳۵)

در آبخار بلند شفق وضو کردند نماز عشق به درگاه پاک او کردند
 گذشتگان ز پل بی ثبات رود حیات ز سیل سرکش خون کسب آبرو کردند
 میان منظر انگشت پیر دانایی نظر به عاقبت خویش مویه‌مو کردند
 هزار بار به رخسار مرگ خندیدند هزار بار دگر مرگ آرزو کردند

(گلمرادی، ۱۳۶۸:

۱۳۳) شاعر در ابیاتی که در سوگ شهدا سروده‌است، مرگ با شهادت را پلی به سوی بهشت می‌داند که شهدا با وضوی خون و آبرومند شدن با شهادت، عاقبت و سرنوشتِ عند ربهم یرزقون خود را دیدند و رباعی زیر نیز شهادت را گره خورده به شهادت امام حسین (ع) و عاشورا می‌داند که بزرگترین آموزه‌ی مذهبی تشیع است.

گل گشته خجل ز عطر و خوشبوی شهید هر جا که نظر کنی بود روی شهید
 گر باز کنی تو چشم جان، می بینی در پشت سر حسین اردوی شهید
 (گلمرادی، ۱۳۸۰: ۴۲۵)

عاشورا بزرگترین آموزه‌ی سوگ سروده‌های دفاع مقدس سرشار از تعلیم مذهبی، عرفانی و اخلاقی است چرا که فرهنگ دفاع مقدس و جبهه‌های جنگ گره خورده به صحنه‌ی عاشورا است و سرشار از روح ایثار و جانبازی و فداکاری. می‌توان گفت عاشورا در سوگ سروده‌های دفاع مقدس بزرگترین آموزه‌ی مذهبی محسوب می‌شود زیرا برانگیزاننده روحیه‌ی شهادت-طلبی است. از آنجا که انقلاب اسلامی فرزند کربلا بود، جنگ با انقلاب نیز جنگ با کربلا است.

بنابراین می‌توان گفت که یکی از آموزه‌های اصلی مذهبی در سوگ سروده‌های دفاع مقدس، تبدیل جبهه‌های دفاع مقدس به صحنه‌ی عاشورا و بیان اعتقادات و باورهای شیعی است.

قسم به خون شهیدان حسین با ما بود
و راز قدرت ما ذکر نام آقا بود
حسین پشت همین خاک ریز می‌جنگید
و تل زینبی کربلا همین جا بود

(شقایق‌های اروند، ۱۳۷۶: ۱۹۵)

ذکر نام امام حسین(ع) به عنوان بزرگترین آموزه‌های مذهبی موجب تقویت روحیه‌ی شهادت طلبی و پیروزی می‌داند و در سوگ سرود دیگری که برای شهدای دفاع مقدس گفته‌اند با مضامین عالی تعلیمی شهادت رزمندگان را به شهادت شهدای کربلا گره زده‌اند و در رکاب امام حسین (ع) بودن و شهید شدن را مراحل سلوک و عرفان دانسته‌اند.

سینه پر از عطر عطا کرده‌ام
سیل زهر دیده رها کرده‌ام
بال و پر عشق به آتش زدم
خویشتن خویش فنا کرده‌ام
ران ملخ سوی سلیمان عشق
بردم اگر جسم فدا کرده‌ام
آه بگویند که عباس را
عهد بدین گونه وفا کرده‌ام
(سپیده کاشانی، ۱۳۷۳: ۱۵)

شاعر در این سوگ سرودی که برای شهدا سروده است، عشق کلیدی ترین و مهمترین مرحله عرفان را به آتش می‌زند و به مرحله‌ی فنا، آخرین مرحله از سلوک می‌رسد و با فدا کردن جان، وفای به عهد را که از آموزه‌های دینی، مذهبی و اخلاقی و مهم بشری است و بارها خداوند متعال در قرآن مجید به آن تأکید کرده‌است عباس‌وار به نمایش می‌گذارد. شاعر بلندترین آموزه - های عرفانی و زیباترین مضامین اخلاقی را برگرفته از کربلا و عاشورا و حضرت عباس (س) می‌داند و شهادت را عباسی. و اینگونه است که وفای به عهد را که یکی از دیگر فضایل اخلاقیست در وجود شهدای دفاع مقدس در سوگ سرود(قصد دریا) به تصویر می‌کشد. شاعر شهید را توصیف می‌کند که با خداوند عهدی بسته و اکنون هم بر سر آن عهد با وفاداری ایستاده و آماده است تا جان در راه معشوق بدهد و به او بپیوندد:

بسته بودم در ازل عهدی و اینک شوق دار
می‌کشد تا آخرین منزلگه پیمان مرا
.... قصد دریا دارد این مرداب ای دریادلان
گر کرامت را پسندد، غیرت باران، مرا

(اسرافیلی، ۱۳۷۶: ۲۲)

اخلاق عاشورایی و داشتن روحیه‌ی شهادت و یادکرد مرگ آنهم حسینی، و آرزوی شهادت آنهم بی سر شدن یکی از صفات و خصلت‌های شهدا بود که با خلوص نیت و زمزمه‌ی دعا و مناجات در شب‌های عملیات و توسل به امام حسین علیه‌السلام آن‌را از خداوند طلب می‌کردند. این خصوصیت اخلاقی اکنون به صورت یک فرهنگ دینی در قلب جوانان شهادت طلب جای دارد

چراکه شهدا با آگاهی و بصیرت و بلی گویان جام شهادت را نوشیدند و رقص کنان در خون خویش غلتیدند:

وز شمیمش کربلا ایجاد شد پرچم زلفت رها در باد شد
 تاب گیسوی پریشان تو بود آنچه شرح حال خویشان تو بود
 ناله بر دوش جرس افتاده‌است صبر کن نی از نفس افتاده‌است
 (امین پور، ۱۳۸۸، ۶۵)

در ماتم گل‌های عاشق باد مجنون شیون کنان سر بر حصار خار می‌زد
 سرهای بی تن در هوا پرواز می‌کرد مردی که در خود دیو «من» بر دار می‌کرد
 (مردانی، ۱۳۶۴، ۳۸)

در این غزل شهادت حسینی و بی‌سر شدن در راه محبوب و هم مبارزه با نفس اماره و منیت‌ها که از مصادیق فضایل اخلاقی است نمود کامل دارد که خود لیبک به عشق حسینی است:

به عشق حسینی وضو ساختند به پیکار با نفس پرداختند
 (اسرافیلی، ۱۳۷۶: ۱۸)

از دیگر مفاهیم اخلاقی که در مرثیه‌های دفاع مقدس نمود دارد عدم دلبستگی به دنیا است که خود از مظاهر رهایی از نفس است و شهدا به عنوان کسانی که از دلبستگی‌ها گذشتند و در راه حق جان دادند، نمونه‌ی اعلا‌ی این مفهوم هستند زیرا دل بستن به دنیا غبار تعلق خاطر را بر روح انسان میریزد و باعث از بین رفتن ارزش‌های عالی انسانی می‌گردد و به گفته‌ی شاعر ممکن است باعث از دست رفتن روح معنوی انسان و فراموشی یاد خدا و نماز بشود. شاعر در سوگ سرود «پریشان» اندوه و ناله‌ی خود را از امور دنیوی و تغافل، - که یکی از رذایل اخلاقی است - بیان می‌دارد و در رثای شهدا اینگونه می‌سراید:

امشب دوباره مشق هذیان می‌نویسم نظمی پریشان در پریشان می‌نویسم
 خون گریه ای دارم اگر غم ناله‌ات هست آتش نفس! اندوه چندین ساله‌ات هست
 اندوه مردانی که پیش از من گذشتند داغ شهیدانی که دیگر برنگشتند
دیوار شد کم کم غبار خستگی‌ها دلبستگی دلبستگی دلبستگی‌ها
 هر پنج نوبت سعی ایمان شد فراموش هر غصه‌ای غیر از غم نان شد فراموش
 (کافی، ۱۳۷۸: ۱۵)

از دیگر موضوعاتی که شاعران دفاع مقدس در سوگ سروده‌های خود مورد انتقاد قرار می‌دهند موضوع ریا و دورویی است که جزو رذایل اخلاقی است شاعر در مرثیه‌ی زیر به این موضوع می‌پردازد و رذایل اخلاقی را مورد نکوهش قرار می‌دهد:

در فراق لاله‌های باغ عشق
 آن زمان بوی صفا پیچیده بود
 پس چه شد آن واژه ی دلدادگی
 شهر ما حالا پر از رنگ و ریاست
 خویش را سرگرم در غم کرده‌ایم
 در حریم سینهدارم داغ عشق
 عشق راه خویش را فهمیده بود
 معنی مردانگی آزادگی
 کمتر از آن موقع با صدق و صفاست
 راه و رمز عشق را گم کرده‌ایم
 (صهبای شهیدان، ۱۳۸۴: ۷۸)

با توجه به مضامین و محتوای ابیات این سوگ‌سرود خواهیم دید که شاعر به نوعی به بیان فضایل و نکوهش رذایل اخلاقی پرداخته است:

عشق و دلدادگی، مردانگی و آزادگی، صدق و صفا به عنوان فضایل اخلاقی و ریا و دو رویی و تغافل (خو را به نادانی و غفلت زدن) به‌عنوان رذایل اخلاقی.

شهادت احلی من العسل

جمله‌ی ماندگار و شعار حماسی حضرت قاسم بن الحسن یکی از تعالیم زیبای فرهنگ عاشورا است که موجب ظهور روحیه‌ی شهادت در بین رزمندگان دفاع مقدس شد. ابیات زیر شهادت را درجه یقین شهید می‌داند و شهید نیز به پیروی از عاشورا شهادت را شهد و عسل می‌بیند.

به استقامت سرباز سیزده ساله
 به قاسمی که بریده است دل ز دهر و شده
 که راه برده به سرمنزل تعیین سوگند
 حسین عصر مرا ناصر و معین سوگند
 (خوش دل، ۱۳۶۸: ۱۹۳)

ای شهید عشق در غوغای عاشورای خون
 شهید شیرین لقای حق به کامت سرخ باد
 (شاعر، شهید قنبر زارع نقل از مردانی، ۱۳۷۷: ۱۷)

صبر و شجاعت

صبر و شجاعت در سوگ سروده‌های دفاع مقدس از آموزه‌های زینبی است و بازتاب این اخلاق حماسی در مادران شهدا نمود دارد.

با زمزمه‌ی سرود یاران رفتند
 چون تیر شهاب در دل شب رفتند
 تا زنده شود رسالت خون حسین
 با نام شکوهمند زینب رفتند
 (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۴۷)

زینب دوران به صبرت پشت دشمن را شکستی

بر سر نعل برادر با برادر چون نشستی

رشته‌ی پیوند خود را با هر چه جز مهرش شکستی

لن تنالو البر حتی تنفقوا مما تحبون

(مردانی، ۱۳۷۷: ۲۱۵)

مادران با اخلاق زینبی که داشتند با پیکرهای فرزندان شهیدشان مواجه می‌شدند و با شجاعت و صبر تمام درد دوری را تحمل می‌کردند و آن را زیبا می‌دیدند. در سوگ سرود زیر این مفهوم اخلاقی نمود آشکار دارد.

تمام چهارده سالگی‌اش را در کفن پیچیدم

با همان شور شیرین گونه... مظلوم کوچک من!

با پای شوق خود رفته بود و اینک

با شانه‌های شهر بازش آورده بودند. (عبدالملکیان: صص ۲۵-۲۹)

و در سوگ سرودی دیگر مادران را قهرمان دانش‌آموخته‌ی مکتب حضرت زینب (س) می‌داند.

از مادران این شمع‌های اشک آجین این قهرمانان بزرگ زینب آیین

(سپیده کاشانی، ۱۳۷۳: ۱۴۳)

چراکه با شهادت انس دارند و آن را در زیباترین شکل می‌بینند و مایه‌ی شعف می‌دانند:

این زن که بود؟

که بانگ «خوانگریو» محلی را

از یاد برده بود

«کیل» می‌زد و سرود شعف می‌خواند. (مجموعه اشعار، ۱۳۸۸، ص ۳۸۰)

یکی از مبانی مهم اخلاقی موجود در سوگ سروده‌های دفاع مقدس اخلاق اسلامی خود شاعران و متعهد بودن آنهاست که در اشعارشان یاد و خاطره‌ی شهدا و ایثار و جانبازی و فداکاری (که خود از مفاهیم مذهبی است که به صورت اخلاق در ضمیر شهدا نهادینه بود) را به تصویر بکشد که البته این سوگ سروده‌ها بیشتر دارای لحن حماسی‌اند تا لحن غم‌انگیز:

این سبز سرخ کیست

این سرو سبز را ز چه در خاک می‌کنید

این سبز سرخ چیست که در خاک می‌کارید. (این سبز سرخ کیست، ص ۳۱)

از یاد نبردن شهدا و نیز یادآوری یاد و خاطره‌ی شهدا از دیگر ویژگی‌های اخلاقی شاعران دفاع مقدس است که با تصاویر مختلف در سوگ شهدا بیان شده‌است:

عزا عزای لاله‌ای به خون نشسته‌است

به یاد دل شکسته‌ای دلم شکسته‌است

هنوز هم سپیده در عزا نشسته‌است

برایت ای سپید پوش سبز قامت

(از نخلستان تا بیابان، ۱۳۷۸: ۱۵)

میهن (وطن) دوستی

سرزمین « در اسلام اهمیت بسزایی دارد و میهن دوستی از حس اولیه‌ی تعلق داشتن به مکان و هویت ویژه‌ی آن و حس دفاع از منافع فرد در آن مکان ناشی می‌شود و جنبه‌ی الهی و مفهومی مقدس دارد. از همین رو در پاره‌ای روایات دوست داشتن وطن نشانه‌ی ایمان دانسته شده‌است.» (رحیمی، ۱۳۹۳: ۳۳۱) پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: « حب الوطن من الایمان » (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۰: ۳۷۵) و لزوم دفاع از وطن و تقویت آن از جمله مباحث مرتبط با حب الوطن من الایمان است که فقها بر آن حکم کرده‌اند (مکارم، ۱۴۲۷: ۵۵۶) « وطن از موضوعات مهم اشعار جنگ است که تقریباً تمامی شاعران در قالبهای گوناگون به آن پرداخته اند. عشق به میهن، توصیف شکوهمند و با عظمت وطن، سوگ سروده‌هایی که درباره‌ی شهرهای اشغالی و ویران جنگ سروده شده‌است، دلنگی برای شهرها و بالاخره دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل فتنه‌های دشمن و سرافرازی وطن.» (فیاض منش، ۱۳۸۱: ۱۱۸) از آموزه‌های شعر و سوگ سروده‌های دفاع مقدس است.

تصویری از درخت برمی‌دارم سرخ است

تصویری از زمین برمی‌دارم سرخ است

تصویری از آسمان برمی‌دارم سرخ است...

قلم مویم را در خون می‌زنم

و نقاشی می‌کنم زخم‌های وطنم را

در غرب / در هویزه / در اهواز / در خرمشهر (ترابی، ۱۳۸۲: ۱۷۰)

دشمن ستیزی

در قرآن مهمترین آموزه‌ها در خصوص دشمن‌شناسی و دشمن-ستیزی خصوصاً در آیات اول تا پانزدهم آن « هم با روحیه‌ای عالی که خدا به مؤمنین می‌دهد، آمده است. همانطور که پیشتر گفته شد، دعوت به مبارزه و دشمن‌ستیزی در سوگ سروده‌های دفاع مقدس نمود فراوان دارد که خود نشان حب وطن و انگیزه‌ای برای دفاع از وطن و گره خورده به شهادت و شهادت طلبی.

گلگونه‌ی شهیدان با خون گل بشوید / تا سرخ تر نماید رخسار روزگاران

هایلیان کجا بید؟ قابیل دیگر آمد / ننگ است جان سپردن در دخمه‌تاران

(مردانی، ۱۳۸۶: ۱۴۷)

یاد خدا، مناجات، دعا

از دیگر آموزه‌های سوگ سروده‌های دفاع مقدس است. اگر به این مضامین توجه کنیم می‌بینیم که سرتاسر سوگ سروده‌های دوران دفاع مقدس مملو از این آموزه‌هاست. در اکثر

سوغ سرده‌هایی که در رثای فرماندهان و شهدای جنگ گفته شده پرداختن به آموزه‌های دینی و عرفانی یکی از ارکان سوگ سروده‌هاست تا آنجا که این آموزه‌ها جزو ویژگی‌های محتوایی و سبکی شعر شده‌اند.

مناجات

الهی ما گرفتاران خویشیم اسیران سراسر دل پریشیم^۱
 الهی سینه‌ای داریم پرسوز تبسم کن در این آئینه یک روز
 (قزوه، ۱۳۷۶ : ۸)

شب زنده داری و دعا

شب است و من و بوی عشق و خدا شب است و من و یک تبسم دعا^۲
 (اسماعیلی، ۱۳۷۶ : ۲۲)
 خاک ریزش غزلی بود و هجایش ترکش کوله باری پر تسبیح دعایش ترکش
 (اسدی ، ۱۳۸۸ : ۱۴۱)

جهاد

به نام خداوند جنگ و جهاد که در جان ما خون غیرت نهاد^۳
 (اسرا فیلی، ۱۳۷۶ : ۹)
 شاعر بیان می‌دارد که جهاد که یک امر الهی است موجب بروز غیرت و خون حمیت است که خود از ویژگی‌های اخلاقی رزمندگان و شهدای دوران دفاع مقدس است. از آنجا که آموزه‌های دینی و در اشعار شاعران ادوار گذشته بارها تکرار شده‌است از ذکر مجدد آنها پرهیز نموده‌ایم، چرا که این مقاله کوشیده‌است تا در بررسی آموزه‌های تعلیمی و اخلاقی در سوگ‌سرودهای دفاع مقدس به مسائلی بپردازد که در ارتباط مستقیم با موقعیت اجتماعی جنگ، جبهه و شهادت بیان شده‌باشند.

از دیگر مبانی و مفاهیم اخلاقی شهدا که شاعر آن را در سوگ سرودها به تصویر کشیده خصوصیتی از قبیل بی ادعا بودن در عین دلآوری است که آن را در میدان نبرد به منصفی ظهور گذاشتند. شاعر در غزل زیر در رنج است که آن دلبران میدان عشق و مردان بی ادعا خاموش شده‌اند و به شهادت رسیده‌اند و ممکن است که یادشان به فراموشی سپرده شود.

مرا کشت خاموشی لاله‌ها دریغ از فراموشی لاله‌ها
 کجا رفت تأثیر سوز دعا کجا یند مردان بی ادعا...
 کجا یند مستان جام الست دلبران عاشق شهیدان مست
 (مثنوی شرمساری، از نخلستان تا خیابان، ۱۳۷۸ : ۷۷)

عشق هفت وادی

شهید عشق شدی راه آن یگانه
که هفت وادی اشراق

بر این گذر گه شگرف جای پای تو دیدم
گرفتی تو را دعای سفر خوانده بود پیر دلاور
عاشقانه گرفتی.

نتیجه‌گیری

می‌توان گفت که شهادت طلبی و پیروی از امام حسین(ع) به عنوان بزرگترین آموزه‌های دینی و اخلاقی، مهمترین بخش از محتوای سوگ‌سروده‌های دفاع مقدس را به خود اختصاص داده‌است چراکه تبیین عاشورا در این سوگ‌سروده‌ها خود دربر دارنده‌ی مفاهیم عالی اخلاقی و برانگیزاننده و بیدار کننده‌است همچنین تأثیر مبانی عاشورایی در بوجود آمدن سوگ‌سروده‌هایی که به ترویج اخلاق عاشورایی منجر شود، فراوان است چراکه ظلم‌ستیزی، ایثار، شجاعت، اخلاص، وفا، غیرت، و... که خود جزو فضایل اخلاقی بشری به‌شمار می‌رود همه برگرفته از مکتب عاشورا و قیام امام حسین(ع) است.

پاورقی

- ۱- مرثیه برای شهید کلاهدوز
- ۲- مرثیه برای شهید متوسلیان
- ۳- مرثیه برای شهید شیخ فضل‌الله محلاتی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- ۱- قرآن مجید.
- ۲- اسدی، غلامحسین، ۱۳۸۸، ثانیه های صفر (گزیده ی شعر دفاع مقدس کرمان ۱۳۸۵-۱۳۸۶)، کرمان بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس.
- ۳- اسرافیلی، حسین، ۱۳۷۶، عبور از صاعقه، تهران، کنگره بزرگداشت سرداران شهید سپاه.
- ۴- اسماعیلی، رضا، ۱۳۷۶، این همه یوسف، کنگره بزرگداشت سرداران شهید سپاه.
- ۵- امین پور، قیصر، ۱۳۸۸، مجموعه اشعار، تهران، انتشارات مروارید.
- ۶- ترابی، ضیاء الدین، ۱۳۸۲، سرخ از پرنده و پرواز، چاپ دوم، تهران، انتشارات سروش.
- ۷- خوش عمل، عباس، ۱۳۶۸، در پگاه ترنم، چاپ اول، تهران، انتشارات حوزه ی هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۸- دهنخدا، علی اکبر، لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران، دوره ی جدید، ۱۳۷۳.
- ۹- رحیمی، مرتضی، ۱۳۹۳، بررسی حدیث حب الوطن من الایمان، دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال ششم، شماره ی دوازدهم، پاییز و زمستان.
- ۱۰- رزمجو، حسین، ۱۳۹۰، انواع ادبی و آثار آن در ادبیات فارسی، مشهد، چاپ پنجم، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۱۱- سنگری، محمدرضا، ۱۳۷۸، مرگ اندیشی در ادبیات گذشته معاصر و انقلاب، کمیته ی علمی کنگره، ج ۲، چاپ اول، مؤسسه ی نشر، آثار امام خمینی (ره)
- ۱۲- صهبای شهیدان، ۱۳۸۴، مجموعه اشعار دفاع مقدس استان کرمان، به کوشش بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس، تهران: عابد
- ۱۳- طریحی، شیخ فخرالدین، مجمع البحرين، ج الربع الثانی، ص ۱۹۹۰.
- ۱۴- عبدالملکیان، محمد رضا، ۱۳۶۶، ریشه در ابر، تهران، انتشارات برگ.
- ۱۵- عشقی، علی، ۱۳۷۶، شقایق های اروند، مجموعه شعر دفاع مقدس، تهران، بنیاد حفظ آثار.
- ۱۶- فیاض منش، پرند، ۱۳۸۱، بررسی موضوعات مضامین و قالبهای شعر جنگ، فصنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی دوره ی جدید، شماره اول، بهار و تابستان.
- ۱۷- قزوه، علیرضا، ۱۳۷۶، این همه یوسف، تهران، کنگره ی بزرگداشت سرداران شهید سپاه.
- ۱۸- -----، ۱۳۷۸، از نخلستان تا خیابان، تهران: انتشارات سوره مهر.
- ۱۹- کاشانی، سپیده، ۱۳۷۳، سخن آشنا، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- ۲۰- -----، ۱۳۷۳، هزار دامن گل سرخ، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- ۲۲- کافی، غلامرضا، ۱۳۷۸، بهار در برهوت، قم، سایه.
- ۲۳- -----، ۱۳۸۶، شرح منظومه ی ظهر، تهران، مجتمع فرهنگی عاشورا.
- ۲۴- گلمرادی، شیرینعلی، ۱۳۶۸، دهستانی، چاپ اول تهران، انتشارات حوزه ی هنری سازمان تبلیغات

اسلامی.

- ۲۵- ----- ، ۱۳۸۰، شهادت و پرواز، تهران، شاهد.
- ۲۶- لسان العرب، به نقل از بهاء‌الدین خرمشاهی، دانشنامه ی قرآن، ج ۲.
- ۲۷- محدثی خراسانی، زهرا، ۱۳۸۸، شعر آیینی و تأثیر انقلاب بر آن، نشر مجتمع فرهنگی عاشورا.
- ۲۸- محمدی، عباس، ۱۳۸۸، با نام تو مجنون، گزیده رباعی شاعران دفاع مقدس، قم، ابتکار دانش.
- ۲۹- محمودی، ثابت (سهیل)، ۱۳۶۵، دریا در غدیر، چاپ دوم تهران، حوزه ی هنری.
- مردانی، نصرالله، خون نامه خاک، ۱۳۶۴، چاپ اول، تهران، انتشارات کیهان.
- ۳۰- ----- ، ۱۳۷۷، شهیدان شاعر، چاپ اول، تهران، نشر شاهد.
- ۳۱- ، ۱۳۸۶، مست برخاستگان، تهران، نشر تکا.
- ۳۲- مکارم، ناصر، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، چاپ اول، تهران، دارالکتب الاسلامی.
- ۳۳- نمازی شاهرودی، علی، ۱۴۱۹ ق، مستدرک سفینه البحار، قم، مؤسسه ی نشر الاسلامی لجماعة المدرسين بقم.
- ۳۴- نیشابوری، عطار، ۱۳۸۰، منطق الطیر، به تصحیح سید صادق گوهرین، تهران، علمی فرهنگی
- ۳۵- نیمایوشیج، علی اسفندیاری، ۱۳۵۱، ارزش احساسات و پنج مقاله در شعر و نمایش، تدوین سیروس طاهباز، چاپ اول، تهران، توس.
- ۳۶- یگانه سپیده، پناهی، مهین، نیک منش مهدی، ۱۳۹۵، بازتاب فرامتن تاریخی در سوگ سروده های دفاع مقدس، فنون ادبی اصفهان، سال هشتم، شماره ۲، پیاپی ۱۵.